

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ФАКТОРИ МІЖМОВНИХ КОНТАКТІВ

Близнюк О.О.
Київський національний
лінгвістичний університет

КОНЦЕПТИ ЖИТТЯ І СМЕРТЬ КРИЗЬ ПРИЗМУ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ІТАЛІЙСЬКОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Сукупність знань, що формують концептосферу ЖИТТЯ, їхнє вербальне позначення, є віддзеркаленням взаємозв'язку людини з часом і простором. Метою статті є спроба комплексного зіставного опису просторових і часових моделей, що проектуються на існування людини, виявлення концептуальної організації знань про часові та просторові відношення прихованих від безпосереднього спостереження уявлень про смерть і переходу від життя до смерті в українській та італійській мовній картині світу.

Актуальність дослідження зумовлена домінуючою тенденцією в сучасній лінгвістиці, що розглядає концепти у когнітивному ракурсі та загальною спрямованістю на інтеграцію лінгвокультурологічного, семіотичного та зіставно-типологічного підходів, застосування яких для аналізу концептів у різних мовах дозволяє з'ясувати національно-культурну специфіку різних культур, виявити їх загальнолюдські властивості, що віддзеркалені в мові.

Досягнення визначеної мети передбачає виконання таких завдань: виявлення логіко-семантичних особливостей лексем, що відбивають понятійний, предметний, функціональний зміст позначених явищ; **встановлення співвідношень між ними**; Опис визначених концептів у просторовому й часовому ракурсі дозволить, спираючись на знайдені семантичні характеристики, продемонструвати цілісну систему моделей есхатологічних уявлень, притаманних етнічній свідомості.

Аналіз одиниць зі значенням *життя*, *смерть*, що їх виявлено в паремійних контекстах, надасть можливість у подальших дослідженнях з'ясувати певні особливості відбиття наївних есхатологічних характеристик в українській та італійській мовній свідомості, лінгвальну релевантність наївних уявлень, що ґрунтуються на просторових і часових моделях.

Об'єктом нашої уваги є мовні засоби реалізації визначених моделей, що їх використовують для мовного втілення концептосфери ЖИТТЯ в наївній картині світу.

Матеріалом статті обрано паремії, темою яких є життя, смерть. У пареміях як віддзеркаленні інформаційної системи цінностей певного етносу закодовано досвід, що передається від генерації до генерації.

Важливо враховувати, що при концептуалізації абстрактних понять і сутностей немає чіткості в мовній репрезентації. Цей факт пояснює використання просторових і темпоральних моделей при описі абстрактного концепту. Як підкреслює С. Ю. Богданова, мовна репрезентація за допомогою просторової лексики полегшує сприйняття цих

абстракцій, сприяє формуванню у свідомості відповідного ментального образу. Аналогія з простором є найбільш доступним засобом репрезентації абстрактного в мові [2, 191].

Людина засвоює будь-який простір за принципом “від себе”. Це пояснюється наслідками дії універсального принципу антропоцентричності мови. Досліджували цей аспект зазначеної проблеми Н. Арутюнова, Ю. Степанов, М. Кронгауз, Т. Булигіна, О. Шмельов, Т. Радзієвська, І. Голубовська, Д. Козолупенко та ін. На зв'язок простору з людиною звертали увагу В. Гак, Т. Цив'ян. М. Бахтін розглядав єдність часу і простору. З моделюванням мовної картини світу пов'язаний концептуальний простір (О. Кардашук, Е. Яковлева).

Суб'єктивність вербалізації локусу смерті українцями передається шляхом вибору природної точки відліку, напр., *за спиною, за плечима; за горами; перед очима*. Показово, що життя-час розгортається у візуальній площині: те, що перед очима – майбутнє, позаду, поза очима – минуле. Отже, в наївному світогляді положення у просторі має прямий зв'язок зі змінами в часі. В українській мовній свідомості домінує горизонтальна модель абстрактних уявлень про смерть: *Не шукай другому смерті, як твоя за спиною ходить; Вечеря на столі, а смерть за плечима; Думка за горами, а смерть за плечима; Смерть старому перед очима, а молодому за плечима*.

Горизонтальна модель незначною мірою представлена в італійському мовному матеріалі: *La malattia e la morte stanno dietro la porta* (букв.: *Хвороба й смерть стоять за дверима*). Г. М. Яворська звернула увагу на те, що в дієслові *стояти* домінуючою ознакою є саме візуальне сприйняття. В наведеному контексті дієслово *стояти* створює особливий нарративний реєстр, об'єкт сприймається ззовні, ментальний зір мовця здатний його уявити [12, 721].

Проте висвітленим є й вертикальне розгортання ментального простору *життя-смерть*: *Вже мені в долину йде, а тобі вгору*. Опозиція *верх ~ низ* кодує ідею життя й смерті, з верхом співвідноситься життя, з низом – смерть. Пояснити таку універсальну структуру ментального простору можна, виходячи з обрядової реальності: під землю ховають померлих. Національна логіка мислення італійців також користується ландшафтним перцептивним дескриптором, пояснюючи поведінку персоніфікованої смерті її дислокацією, – вона займає вищий щабель, ніж людина: *La morte sta sul tetto e non guarda in faccia ne ai giovani ne ai vecchi* (букв.: *Смерть стоїть на даху та не дивиться в обличчя ані молодим, ані старим*).

Адвербіальні класифікатори *близько, далеко, appresso, vicino* мають перцептивну семантику: абстрактний об'єкт, що описується, репрезентовано з позиції потенційної можливості чи неможливості його візуального сприйняття. Якщо об'єкт знаходиться в полі “простору безпосереднього сприйняття”, ми його можемо бачити; далека відстань не дозволяє спостерігати за об'єктом. Оскільки *Простір смерті* ми вважаємо частиною загального *Простору*, для нашого дослідження є доцільним використання термінології Ю. Д. Апресяна, який розробив мову опису простору: “простір безпосереднього сприйняття”, “позиція спостерігача”, “характер і умови сприйняття”. Важливим є те, що у наведених прикладах відчувається колективний характер знань, що об'єктивується в подібних конструкціях, специфіка ментального простору лінгвальної спільноти.

Отже, ґрунтом такого розуміння є уявлення *ПРОСТОРУ* смерті, за Г. В. Лейбніцем, де суттєвим стає чинник сприйняття смерті людиною, надання абстрактній сутності суб'єктивних характеристик. Простір можна вимірювати, порівнювати, зіставляти тощо. Як стверджує В. М. Топоров, в архаїчній моделі світу поняття простору піддається “збиранню”, “обживанню”, “засвоєнню”. Зв'язок цей простежується в іменуваннях

простору частинами тіла [10, 242-244]. Отже, в наївній картині світу універсальною одиницею вимірювання простору є частини тіла людини, передусім, рука.

Істотно відрізняється в семантичному ракурсі італійський мовний простір, де для дистанційних орієнтирів суб'єктивних показників обираються лексеми *dietro*, *avanti*, *appresso* зі значенням *далеко – близько (поруч)*. Пор.: *Avanti la morte nessuno c'entra* (букв.: *Попереду смерті ніхто не зайде*); *Ovunque vai te la porti appresso* (букв.: *Хоч куди підеш, а її несеши поруч із собою*). Подібний фіксатор незначною мірою наявний і в українському матеріалі: *До могили близько, а з могили далеко*.

Перейдемо до аналізу темпоральних характеристик концептосфери ЖИТТЯ. Дослідження способів мовної маніфестації темпоральності щодо життя й смерті є цікавим для з'ясування особливостей етнічної картини світу.

Ми помітили, що при розгляді часу суттєвим є чинник його безпосереднього сприйняття. Задані дві моделі темпоральності: абсолютна й відносна. Часто для вербалізації такої абстрактної категорії, як час використовують конкретні об'єкти: батіг, квітка, сорочка, труна, колиска, могила: *Вік пройшов - як батогом лягнув*; *Сей світ, як маків цвіт: вдень цвіте, а вночі опадє*; *Наше життя коротке, як сорочка бідняка*; *Fino alla bara sempre s' impara* (букв.: *До домовини весь час навчаєшся*); *Da culla a sepoltura non si cambia natura* (букв.: *Від колиски до могили природа (людини) не змінюється*).

Аналізуючи узус показників темпоральності, спостерігаємо неоднорідність зображення часу при його проекції на життєпис. Звертає на себе увагу інтерпретування життя в термінах доби: *година*, *днина*, *день*, *ніч*, *сьогодні*, *завтра*, *dì*, *oggi*, *domani*. Життя сприймається і кваліфікується за відрізками, семантично пов'язаних із сьогочасною миттю: фіксація такої точки на лінії життя вказує тим самим на іншу точку, що знаходиться в межах поля зору як частина життя. Семантика лінії трансформується на ментальному рівні в життєвий шлях, що також складається з фрагментів (дитинство, юність, зрілість, старість): *Молодість не бачить так далеко, щоби оминула старість*.

Лінія має стійку орієнтацію на перспективу. Відзначимо, що лексеми темпоральних параметрів позначають життя з близької відстані внутрішнім зором. Лексема *вік* позначає життя цілісно, ретроспективно, ззовні. Це – огляд минулих подій, підсумок: *Вік прожити – не дощову годину перестояти*. В імпліцитному контексті цього виразу активується ідея цілісності життя як сукупності всього пережитого.

Час як абстракція іноді унаочнюється в мові через іншу абстракцію – простір. За аналогією до простору, час життя вимірюється кроками, поділяється на частини, як ділянка землі. Основною, на наш погляд, тут є дія принципу уможливної наочності: *Від життя до смерті лише один крок*; *Йому лиш три чверті до смерті*. Відомо, що в мовній картині світу час – умістилище подій, ними вимірюється життя.

Суттєвою ознакою життя з часової точки зору є його швидкоплинність, миттєвість переходу до смерті. Смерть виштовхує людину з безперервності часу. Класифікацію життя як простору, простягнутому в часі, а смерті – як миті надають українські приклади: *Жив довго, а помер скоро*; *Жив помалу, а помер нараз*; *Жив, жив та раптом помер*; *Година за годиною – та й так вік зійде*. Одним із засобів вираження сприйняття часу є просторова перспектива: візуально об'єкти, що знаходяться поблизу, здаються більшими за розмірами, ніж ті, що ми бачимо на відстані. Лексема *день* позбавлена такої перспективи на відміну від лексеми *вік*: *День довгий, а вік короткий*; *День за день, ніч за ніч – і к смерті ближче*. Абсолютна оцінка часової перспективи надана через характеристику просторових відносин із семантикою *далеко – близько*.

Локальна проекція життя як часу в українській картині світу маніфестується за допомогою дейктичних показників у реаліях природного обжитого простору українського етносу: *Чоловік живе так, як муха: тут є, тут нема*. Простір являє собою місце для життя, де розгортаються важливі для людини події: акт народження, що виводить його на сцену життя, надає йому можливості реалізуватися; одруження, що відтворює людину при народженні потомства; смерть, яка є логічним закінченням цього шляху: *Уродився, оженився та й умер*. Такі події є типовим сценарієм життя типової людини. Варто відзначити, що в українському та італійському паремійному фонді лексеми *сьогодні, oggi* є метонімічним аналогом життя, вони мають семантичне навантаження реальності, є презентацією теперішнього часу, відтворюють “позицію спостерігача” в “просторі безпосереднього сприйняття”. Лексеми *завтра, domani* семантично пов’язані зі станом небуття, поза життям, вказують на невизначеність буття: *Oggi ci siamo ma domani non ci siamo più* (букв.: *Сьогодні ми є, а завтра нас більш немає*); *Oggi in figura domani in sepoltura* (букв.: *Сьогодні – в тілі завтра – у могилі*). Отже, семантика лексем *сьогодні, oggi, завтра, domani* синтезовано відбиває в собі результати лінгвальної концептуалізації часу, простору, життя, смерті. Цей процес зумовлено послабленням, з одного боку, семантики послідовності при позначенні стану часу в русі (*сьогодні, потім завтра*), з іншого боку, посиленням опозиційності *реальність ~ нереальність*, зв’язку часу з людиною. Життя в наївній картині світу сприймається як певний відрізок часу, смерть інтерпретується як мить.

Мовний матеріал свідчить, що ментальний простір часу характеризується суб’єктивністю, перцептивною відносністю, превалюванням психологічного чинника. Час сприймається людиною неоднаково: у похилому віці час, за наївними уявленнями, розтягується: *Для старого більша година, як для молодого ціла днина; Три дні до смерті, та ніяк не доживеш*. Якість життя, те, чим воно наповнено, також впливає на те, як його сприймають у часі: *Життя закоротке для щастя, а задовге для терпіння; Життя закоротке для розкоші, а задовге на горі; Життя коротке, а горі довговічне*.

Час отримує оцінні характеристики при його проекції на конкретне життя. Головною ознакою концептуалізації ідеї часу є його уречевлення, зв’язок зі світом реальних речей. Ідея часу при такому втіленні семантично трансформується, асимілюючись із моделлю ЧАС – РІЧ, скарб, що його отримує людина при народженні як спадок, як гроші, кількість яких згодом зменшується. У процесі концептуалізації відбувається уречевлення абстрактної одиниці, її матеріалізація як відбиття причиново-наслідкових зв’язків. Життя за такою моделлю скорочується з кожним днем: *Ogni dì ne passa uno* (букв.: *Щодня один день проходить*); *Ogni dì ne va un dì* (букв.: *Кожен день один день йде*). Більш того, життя має стійке співвідношення, асоціацію з часом: *Chi ha tempo, ha vita* (букв.: *Хто має час, той має життя*). Рух часу є незворотним: *L’ore non tornano indietro* (букв.: *Години не повертаються*); *День наш – вік наш; Ogni dì è nostro* (букв.: *Кожен день – наш*).

Отже, проведене дослідження дозволяє зробити певні висновки. Характерною рисою виявлених просторових моделей локусів життя й смерті, властивих українській та італійській мовній свідомості, є ієрархічність, структурність і впорядкованість простору життя і смерті.

Абстрактний концепт ПРОСТІР допомагає вербалізувати більш абстрактну ідею – ЧАС. Слід додати, спираючись на фактичний матеріал, що українська культура зберігає зв’язок із язичницькими віруваннями, що відбивається в мові. Християнська філософія, християнська обрядовість протистояли язичницькому світу слов’ян. Їхні концепції світобудови є опозиційними.

Використана література:

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1995. – 896 с.
2. Богданова С. Ю. Реконцептуализация пространственных отношений (к постановке проблемы) // *Studia Linguistica Cognitiva*. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. – М.: Гнозис, 2006. – С. 187-202.
3. Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
4. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. – К.: Логос, 2004. – 284 с.
5. Козолупенко Д. П. Миф. На гранях культуры. – М.: Канон, 2005. – 212 с.
6. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
7. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта – Наука, 2004. – 296 с.
8. Радзівєвська Т. В. Концепт шляху в українській мові: поєднання ідеї простору і руху // *Мовознавство*. – К., 1997. – № 4 – 5. – С. 17-26.
9. Селіванова. О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
10. Топоров В. Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического: Избранное. – М.: Издательская группа “Прогресс” – “Культура”, 1995. – 624 с.
11. Черданцева Т. З. Итальянская фразеология и итальянцы. – М.: ЧеРо, 2000. – 304 с.
12. Яворская Г. М. О концепте ‘дом’ в украинском языке // *Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: Сб. статей в честь Н. Д. Арутюновой*. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 714-728.
13. Eco U. *La struttura assente. La ricerca semiotica e il metodo strutturale*. Milano. Tascabili Bompiani, 2004. – 425 p.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. Етимологічний словник української мови: в 7-ми т./Редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983.
2. Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період. – К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1963.
3. Українські прислів'я та приказки / Упоряд. С. Мишанича та М. Пазяка. – К.: Дніпро, 1983.
4. *Gibotto A. G. Proverbi del Veneto*. Firenze, 1995.
5. *Giusti G., Gapponi G. Dizionario dei proverbi italiani*. Milano, 1956.

Гренджа І. М.
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова

РЕАЛІЗАЦІЯ МАГІЧНОЇ ФУНКЦІЇ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Магія – це неприродна, надлюдська сила, за допомогою якої людина намагається керувати людськими діями, природними станами [21, 49]. Багато антропологів (Дж. Фрезер, Ф. Боас) вважають, що основною причиною віри людей у магію є потреба у цій вірі. Магія безпосередньо пов'язана з мовою, оскільки прокльони, які реалізують магічну функцію мови, вступають у першу фазу дії через людське мовлення.

Р. Якобсон вважав магічну функцію корелятом функції викликання духів з єдиною різницею в тому, що у випадку словесної магії адресат мовлення – не жива людина, а надприродні сили [1, 24]. Магічна функція також реалізується через табу, табуїстичні замітники, в деяких релігійних традиціях – через обітницьке мовчання, молитви, ворожіння, клятви, закляття, заклинання; в релігіях Писання – через священні тексти, яким приписувались божественне походження. Загальною рисою відношення до слова як до магічного предмета є неконвенціональне трактування мовного знаку, тобто уявлення про те, що слово – це не позначення якого-небудь предмета, а його частина. Саме тому, наприклад, вимовлення ритуального імені може викликати присутність того, хто носить це ім'я, а